

УДК 930.271

Микола Ніколаєв

доктор історичних наук, професор
кафедри історії та методики її
навчання Ізмаїльського державного
гуманітарного університету
(Ізмаїл, Україна)

Mykola Nikolaev

Doctor of Historical Science (Dr. Hab.)
Professor at the Department of History
and its studying methodology of Izmail
State University of Humanities
(Izmail, Ukraine)

olbiopol@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3994-1150>

ResearcherID: ААН-7628-2020

ЩОДО ЕПОНІМНОГО ДАТУВАННЯ МОНЕТ ОЛЬВІЇ V–I СТ. ДО Р. Х.**ABOUT EPONYMOUS DATING OF OLBIAN COINS V-I CENTURY BC.****Анотація.**

Мета статті – спроба ідентифікації осібних літер, скорочень та монограм на монетах класичної та елліністичної Ольвії як позначення епонімної дати. Дана стаття – безпосереднє продовження теоретичних досліджень легенд (літер, скорочень та монограм) на монетах догетської Ольвії¹. **Методика дослідження** – типові наукові методи, в тому числі системного аналізу, в поєднанні із власними науковими розвідками автора в галузі відновлення ольвійського епонімного літочислення та, відповідно, побудові основ просопографії елітних родин. Також використовувався раніше запропонований нами інструмент хронологічного моделювання у монетній справі – родове успадкування монетних скорочень та монограм. **Наукова новизна.** На системному ґрунті, із застосуванням нового хронологічного інструментарію вперше досліджено літери та монограми монет класичної та елліністичної Ольвії, які, за В. О. Анохіним, позначають епонімну дату, зокрема серій ОІ ЕПΣΑ, ΠΕΕ, ΣΩΜΟΙ, ΒΣΕ. Сформовані висновки про застосування в монетній справі Ольвії V–I ст. до Р. Х. епонімного датування. Отримано низку побічних результатів, зокрема з'ясовано період перебування «борисфенів» в обігу після припинення їхньої емісії та особливості видання декрету ІРЕ Γ² 76 колегії Семи про тарифи на жертвоприносини. Запропоновано уточнений, буквально до декількох років, початок емісії серії ΒΣΕ та подолана альтернатива в інтерпретації цієї аббревіатури тощо.

¹ Усі наші статті відповідної тематики зосереджені в новій монографії. Див.: Ніколаєв 2022.

Висновки. 1. Протягом класичного елліністичного періоду (V–I ст. до Р. Х.) у монетній справі Ольвії, згідно із сучасним рівнем знань, зафіксовано лише два випадки датування монет за епонімною датою. Перший – згадка про рік, імовірно, айсимнета мольпів Павс(анія?) у першій половині V ст. до Р. Х. – ΕΠΙ ΠΑΤΣΑ. Другий – рік Аполлона (105 р. до Р. Х.) у вигляді літери Α на аверсі поряд із зображенням Аполлона (sic) на монеті часів Мітрідата VI Євпатора, яка нещодавно була оприлюднена проф. Василем Орликом. 2. У III–II ст. до Р. Х., очевидно, сталися зміни в організації монетної справи Ольвії відносно IV ст. до Р. Х.; зовні це проявилось у тому, що замість символів типу: зірка, горит, півмісяць, тризуб, – почали застосовуватися легенди ΟΙ ΕΠΣΑ, ΠΕΕ, ΣΩΜΟΙ, ΒΣΕ тощо². 3. Присутні на серіях ΟΙ ΕΠΣΑ, ΠΕΕ, ΣΩΜΟΙ, ΒΣΕ особні літери та монограми, що їх В. О. Анохін вважав епонімними датами, – це позначки магистратів. 4. Монети з легендою ΟΙ ΕΠΣΑ, на противагу гіпотезі П. О. Каришковського, не пов'язані з подоланням фінансової кризи. 5. «Борисфени» після припинення їх карбування у 218–216 рр. до Р. Х. перебували в обігу до останніх років III ст. до Р. Х., після чого були замінені серією ΒΣΕ. Серія ΒΣΕ, зокрема з додатковими літерами, карбувалася упродовж 200–191 рр. до Р. Х.³ 6. Декрет ΙΡΕ Γ² 76 про тарифи на жертвоприносини, що датується останніми роками III ст. до Р. Х., згадує саме «борисфени» як мідні монети. 7. Традиційна інтерпретація абрєвіатури ΒΣΕ як такої, що утримує посаду царя (О. М. Зограф, П. О. Каришковський), зокрема Сайтафарна (В. О. Анохін), спростована. 8. Магістратам із роду Протогенів належать складні монетні легенди ΕΤΠΡ, ΠΕ, ΠΡΩΣΗΡ, які позначають ім'я та по-батькові однієї людини; інші складні легенди, наприклад, ΕΙΕΤ, ΣΩΜΟΙ тощо, ймовірно, позначають двох осіб. 9. Сформовані з урахуванням складності реальних процесів у монетній справі Ольвії гіпотези необхідно розглядати як попередні. 10. Перспективним напрямом подальших досліджень треба вважати поєднання таких, що використовуються нами, хронологічних інструментів із суто нумізматичними студіями.

Ключові слова: Ольвія, монети, епоніми, монограми, хронологія, інтерпретація.

Summary.

During 2008–2016, on the basis of system research, in that case, mathematical modelling, we carried out explorations to restore the chronology of Pontic Olbia for the period of the IV–I centuries BC. Considering that the chronology of Olbia IV - the beginning of the I century BC has an eponymous character, at the same time, the foundations of the prosopography of the Olbian elite families were developed. This made it possible to carry out relatively accurate prosopographic dating and prosopographic

² Безумовно, ми спостерігаємо лише зміну форми, глибинний сенс змін змісту недоступний.

³ Можливо, й після 191 р. до Р. Х.

interpretation by real historical persons of many various epigraphic monuments, in particular, lapidary inscriptions, magical incantations, and ceramic seals. Gaining the experience of such research made it possible to proceed to the interpretation and absolute dating of the most difficult monuments in this sense - coin legends (letters, abbreviations, monograms). **Analysis of recent research and publications.** As a result of the research of the Olbian coins legends of the IV centuries BC, and "Borysthenes" (330-218 years BC) we received the next result: letters, abbreviations, and monograms on the copper coins of Olbia IV-III centuries BC has the magistrates character. The research carried out so far has not made it possible to directly identify the eponymous date in the legends of the classical and Hellenistic periods. Meanwhile, the famous Ukrainian numismatist V. O. Anokhin proposed many hypotheses about the eponymous character of individual letters and monograms in the series ΟΗΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΙ, ΒΣΔ etc. **The purpose** of the paper is the first attempt to (selectively) identify individual letters, abbreviations, and monograms on the coins of classical and Hellenistic Olbia as designations of the eponymous date, in particular, the series ΟΗΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΗ, ΒΣΕ. **Research methodology** – typical scientific methods in combination with the author's own scientific work by synchronization of the eponymous catalogue IPE I² 201 (calendar) and Olbia's prosopography. Also, we used the previously proposed tool of chronological modelling in coinage: ancestral inheritance of coin abbreviations and monograms. **Scientific novelty.** On a system basis, with the use of new chronological tools researched, the legends, letters, and monograms of coins of classical and Hellenistic Olbia. In particular, series ΟΗΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΗ, ΒΣΔ, which, according to V. O. Anokhin, indicate the eponymous date, were studied for the first time. Conclusions about the use of eponymous dating in Olbia's coin business have been formed. A number of side results were obtained, in particular, the period of "Borysthenes" being in circulation after the termination of their emission, and the specifics of the issuance of the decree IPE I² 76 on the tariffs for sacrificial offerings were clarified. The beginning of the emission of the ΒΣΕ series has been clarified, and an alternative in the interpretation of this abbreviation has been offer etc. **Conclusions.** 1. During the classical-hellenistic period (V-I centuries BC) in the coinage of Olbia, according to the current level of knowledge, only two cases of coin dating by the eponymous date have been recorded. The first is a mention of the year of aisymnetus of the molpoi Pavs(anius?) in the first half of the 5th century BC – ΔΠΗΠΑΥΣΑ. The second is the dating of the year of Apollo (105 BC) of a coin with a letter on the obverse (sic) of the time of Mithridates VI Eupator, recently made public by Prof. V. M. Orlyk. 2. In the III-II centuries BC, there probably was a formal change in the organization of the coin business in relation to the IV century BC: outwardly, this manifested itself in the fact that instead of symbols such as a star, crescent, legends ΟΗΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΗ, ΒΣΕ etc., were used. 3. Individual letters and monograms, which by V.O. Anokhin considered to be eponymous dates and which are present on the series ΟΗΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΗ, ΒΣΕ, are marks of magistrates. 4. Coins with the legend ΟΗΔΠΣΑ, contrary to P. O.

Karyshkovsky's hypothesis, are not related to overcoming the financial crisis. 5. After the cessation of coinage in 218-216 BC, "Borysthenes" were in circulation until the turn of the III-II centuries BC, after which they were replaced by the ΒΣΕ series. The ΒΣΕ series, in particular, with additional letters was minted during 200-191 BC. 6. Decree IPE I² 76 on sacrificial tariffs mentions precisely "Borysthenes" as a copper coin. 7. The traditional interpretation of the abbreviation ΒΣΕ by researchers as holding the position of the king (by O. M. Zograf and P. O. Karyshkovsky), in that case, Saitafarn (by V. O. Anokhin), is erroneous. 8. Complex coin legend of the Protogeneous family ΔΤΠΡ, ΠΕ, ΠΡΩΣΖΡ mention one person. Other complex legends, for example ΔΗΔΤ ΣΩΜΟΗ mention two persons. 9. Formed hypotheses, taking into account the complexity of real processes in the coin business of Olbia, should be considered preliminary. 10. A promising direction for further research should be the combination of the chronological tools we use with purely numismatic studies.

Key words: *Olbia, coins, dating, eponyms, monograms, chronology, interpretation.*

Постановка проблеми. Очевидним способом визначення абсолютної дати монети виступає зіставлення відповідної позначки, що розташовується в монетному полі, із такою, що існує як система літочислення на той чи інший час. На жаль, для переважної більшості античних монет таке визначення їх абсолютної дати стикається з цілою низкою складнощів. По-перше, відповідні позначки⁴ наносилися лише на осібні монети. По-друге, в античному світові було безліч різноманітних систем літочислення. До того ж, ці системи протягом певного часу змінювалися навіть у межах одного полісу. Про більшість із цих систем ми маємо лише фрагментарні відомості; лише деякі з таких, що існували в античну добу як системи літочислення, синхронізовані з сучасним календарем⁵. По-третє, навіть на тих нечисленних монетах, які утримують позначку дати, остання представлена найчастіше у вигляді літери, скорочення імені або монограми, що позначає ім'я міського епоніма. Ситуація ускладнюється тим, що осібні літери, скорочення імен та монограми на монетах мали й інше функціональне призначення, яке, зокрема, не було пов'язане з відображенням дати (імена тиранів, царів, магістратів тощо). Відповідно, хронологічним дослідженням передують складний та іноді непереборний процес з'ясування функціонального призначення тієї чи іншої літери, скорочення та монограми: чи ця позначка дійсно – епонімна дата, чи це, наприклад, лише ім'я монетного магістрата, відповідального за емісію, тощо. Насамкінець оперування з такими монетними позначками та/або монограмами має переважно локальний географічний сенс, тобто жорстку прив'язку до конкретного античного поліса-

⁴ Маємо на увазі безпосередньо числове відображення року згідно з хронологічною ерою, що існувала, або позначку у вигляді імені та/або його скорочення чи монограми історичної особи, яка виконувала обов'язок міського епоніма у відповідному році.

⁵ Bickerman 1968; Sherк 1990: 249–288.

емітента та до реальної історичної особи⁶. Такі загальні риси проблеми, що нас цікавлять.

Відповідно, звертаючись до регіону Північного Причорномор'я античної доби, зокрема до Ольвії Понтійської, у разі визначення абсолютної дати переважної більшості монетних випусків, зокрема, класичного та елліністичного часу, ми також зіштовхуємося з надскладною проблемою інтерпретації осібних символів, літер, скорочень та монограм. *Це і становить локальну (в географічному сенсі) невирішену частину загальної проблеми.* Цією проблемою свого часу переймалися й видатні українські дослідники. Так, у своїй докторській дисертації П. О. Каришковський⁷ характеризував символи (гілка, тризуб, півмісяць, горит) як такі, що мають не зовсім ясне призначення. Щодо інтерпретації написів на монетах Ольвії П. О. Каришковський⁸ висловив зауваження загального плану: додаткові написи в переважній більшості випадків можуть бути осмислені без будь-якої натяжки як початкові склади особистих (і до того ж грецьких)⁹ імен. За аналогією з іншими державами елліністичного світу ці позначення, очевидно, як магістратські диференти, належали або особам, безпосередньо відповідальним за виготовлення монети, або епонімним магістратам міста; не виключено, що в Ольвії ці функції були об'єднані, тобто архонти або інші епоніми здійснювали контроль за виробництвом монети. Безперечні скорочення двох імен, що зустрічаються на монетах Ольвії, дослідник¹⁰ відносив до різних осіб, що мають різні призначення. Так, із покликанням на працю 1903 р. А. К. Маркова П. О. Каришковський вважав, що у такому разі одне ім'я належало архонту-епоніму, інше – «директору монетного двору». Проте при такому припущенні, як зазначав дослідник, важко пояснити, чому у багатьох групах цілком однотипних монет, де трапляються скорочення двох імен, вони чергуються зі скороченнями одного імені. Тому цілком імовірно, що друге скорочення у всіх розглянутих вище випадках стосується «по батькові» тих осіб, чий імена присутні в першому скороченні. П. О. Каришковський¹¹ вважав, що на користь такого припущення можна навести розгорнуті легенди на ольвійських монетах римського часу. Дослідник також

⁶ Ніколаєв 2022. Не належать до теми нашого дослідження інші загально нумізматичні методи визначення абсолютної та/або відносної дати античних монет, які виробила наука упродовж століть та які не спираються на інтерпретацію окремих літер, скорочень та монограм. Наслідком застосування вказаних методів маємо відносно великий часовий проміжок абсолютної хронології найзначніших монетних випусків. Цей хронологічний розрив складає очевидну спільну проблему античної нумізматики у географічних межах античного світу. Втім узагальненого рішення даної проблеми не існує, адже вона, як показано вище, має виразні локальні особливості.

⁷ Карышковский 2003: 118.

⁸ Карышковский 2003: 128.

⁹ Дослідник запропонував ономастичну (тобто, позбавлену історичного контексту) інтерпретацію всіх відомих на той час ольвійських монетних скорочень та монограм. Див.: Карышковский 2003.

¹⁰ Карышковский 2003: 130.

¹¹ Карышковский 2003: 130.

залишав відкритим питання про приналежність диферентів на «борисфенах» міським епонімам або магістратам¹².

На думку В. О. Анохіна¹³, епонімні дати на монетах класичної Ольвії, зокрема IV ст. до Р. Х., відсутні. Символи типу «зірка», «горит», «гілка», «півмісяць», «тризуб» дослідник інтерпретував як позначки храмів та/або фіасів. Скорочення та монограми елліністичного часу а також призначення допоміжних знаків так само, як і функції осіб, що приховані за цими знаками, дослідник¹⁴ вважав такими, що залишаються дотепер нез'ясованими. Тим не менше, В. О. Анохіним була приділена значна увага проблемі їхньої інтерпретації, зокрема пошукові таких елементів, які можливо пов'язати з епонімними датами. Йдеться про випадки наявності в монетному полі серій ОН ΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΝ ΒΣΕ осібних додаткових літер та монограм, які, на думку В. О. Анохіна¹⁵, слугували епонімною датою. В. О. Анохін також вважав, що диференти на «борисфенах» не мають епонімного характеру, а цього висновку він дійшов на ґрунті абсолютно неприйнятних для нашого дослідження гіпотез¹⁶. Відповідні розвідки були оприлюднені В. О. Анохіним майже сорок років тому, отже, сьогодні актуальним буде перегляд, зокрема, його хронологічних інтерпретацій на допомогу у пошукові нових ефективних інструментів.

Наші дослідження упродовж 2008–2021 рр. також були пов'язані саме з інтерпретацією осібних символів, літер, скорочень та монограм на монетах класичної – елліністичної Ольвії. Так, на ґрунті системного аналізу, а саме математичного моделювання, нами синхронізовано літочислення Ольвії за період IV–I ст. до Р. Х. З огляду на те, що літочислення Ольвії IV – початку I ст. до Р. Х. мало епонімний характер, одночасно були розроблені й основи просопографії ольвійських елітних родин. Це дало змогу виконати порівняно точно просопографічне датування та здійснити просопографічну інтерпретацію реальними історичними особами¹⁷ великої кількості різноманітних епіграфічних пам'яток, зокрема лапідарних написів, магічних заклинань та керамічних клейм¹⁸. Набуття досвіду виконання таких досліджень надало змогу перейти до інтерпретації й абсолютного датування найскладніших у цьому сенсі пам'яток – монетних легенд (літер, скорочень, монограм)¹⁹. Підсумком досліджень ольвійських легенд IV–III ст. до Р. Х., зокрема диферентів «борисфенів», стало

¹² Карышковский 1968: 71.

¹³ Анохин 1989: 36.

¹⁴ Анохин 1989: 34.

¹⁵ Анохин 1989: 36–38.

¹⁶ Ніколаєв 2022.

¹⁷ На відміну від ономастичної інтерпретації, позбавленої історичного контексту.

¹⁸ Ніколаєв 2022.

¹⁹ Ми вже неодноразово звертали увагу на зауваження О. М. Зографа про те, що найскладнішим в античній нумізматиці залишається розшифрування численних монограм та інтерпретація осібних літерних позначень у монетному полі. Див.: Зограф 1951.

розуміння переважної більшості поодиноких скорочень, монограм та диферентів на мідних монетах Ольвії IV–III ст. до Р. Х. як магістратських імен²⁰, тобто таких, що не мають епонімного характеру. Утім, парадокс полягає в тому, що існує можливість використання майже 60% цих позначок для порівняно точного датування монет. Річ у тому, що, як ми вже неодноразово покликалися на тезу О. М. Зографа²¹ стосовно того, що згідно з античною традицією посада монетного магістрата історичною особою обіймалася хронологічно близько до посади епоніма. Відповідно, майже 60% магістратських позначок пов'язані з епонімами, що й надає можливість об'єктивного датування монети у межах кількох років²². Наприклад, скорочення $\zeta\Delta\text{O}$, $\Sigma\Omega\text{KP}$, ΠH , APH позначають реальних історичних осіб: $\zeta\text{B}\nu\theta\iota\ \eta\theta\ \text{A}\xi\iota\text{B}\omega\lambda\nu\sigma$, $\Sigma\omega\kappa\zeta\acute{\alpha}\beta\epsilon\sigma$ $\Pi\nu\text{B}\text{B}\eta\text{B}\lambda\iota\nu\text{P}$, $\text{I}\eta\iota\omicron\kappa\epsilon\iota\nu\sigma$ $\Gamma\eta\nu\lambda\text{P}\beta\iota\nu\text{P}$, $\text{A}\xi\iota\text{B}\omega\lambda$ $\text{N}\eta\text{E}\xi\acute{\alpha}\beta\lambda\text{P}$, які обіймали епонімну посаду у 343, 335, 303, 217 рр. до Р. Х. відповідно. Також важливим здобутком стала фіксація в ольвійській нумізматиці відображення фундаментальної традиції античного світу, яка полягає в успадкуванні родових імен (від діда до онука)²³. Наприклад, такі, що збігаються, диференти P № 4 та № 66 на «борисфенах» близько 328 та 253 рр. до Р. Х. належать магістратам, відповідно, Поликсену-старшому, батькові епоніма 309 р. до Р. Х. Афеня Поликсенова ($\text{A}\zeta\eta\lambda\theta\eta\nu\sigma$ $\text{P}\iota\nu\ \mu\epsilon\lambda\lambda\nu\text{P}$), та Поликсену-молодшому, батькові епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова ($\text{I}\theta\acute{\epsilon}\beta\eta\nu\sigma$ $\text{P}\iota\nu\ \mu\epsilon\lambda\lambda\nu\text{P}$)²⁴, тощо. Втім, виконані дослідження поки що не дали змоги виявити в легендах ольвійських монет класичного та елліністичного періоду безпосередньо позначок епонімної дати; спроба їх виявлення, переважно у складних або подвійних легендах, і становить мету даної статті. Насамперед ідеться про випадки наявності в монетному полі серій $\text{OH}\Delta\text{P}\Sigma\text{A}$, $\text{P}\Delta\Delta$, $\Sigma\Omega\text{M}\text{O}\text{H}\text{B}\Sigma\text{E}$ осібних літер та монограм, які, на думку В. О. Анохіна²⁵, слугували епонімною датою. Цілком очевидно, що заявлена мета даної публікації може бути реалізована лише частково та вибірково. До того ж, отримані результати будуть мати яскраво виражений гіпотетичний характер. Пропоновану розвідку треба розглядати як попередній, початковий етап; остаточні висновки можуть бути отримані лише шляхом поступового подолання альтернативних варіантів інтерпретації та зіставлення здобутих матеріалів із традиційними, суто нумізматичними дослідженнями штемпелів тощо.

²⁰ Традиційно, як, до речі, й інші дослідники, не даємо вичерпного визначення терміна «монетний магістрат».

²¹ Зограф 1951: 85.

²² Такі, що залишаються, приблизно 40% магістратських позначок пов'язано з особами із вищої міської еліти, яка не виконувала епонімну посаду. Більшість таких позначок складно піддається інтерпретації, втім, маємо й винятки. Див.: Ніколаєв 2022.

²³ Безперечно, така традиція загальноантична. Так, наприклад, васальний тиран із Магnezії-на-Менандрі, якийсь Фемістокл, до самої смерті у 459 р. до Р. Х. карбував у місті монети із легендами $\zeta\Delta$ $\text{M}\text{I}\text{E}\Sigma\text{O}\text{K}\Lambda\Delta\text{O}\Sigma$, $\zeta\Delta$. Аналогічні монети з позначкою $\zeta\Delta$ карбував його внук, Фемістокл-молодший. Див.: Суриков 2019: 569–585.

²⁴ Ніколаєв 2022: 73, 106.

²⁵ Анохин 1989.

Виклад основного матеріалу. Дослідження щодо наявності дати на монетах Ольвії V–I ст. до Р. Х. найперше передбачає з'ясування того, які ж саме системи літочислення використовувалися в Ольвії упродовж класичного та елліністичного періодів²⁶. До сьогодні в наукових колах немає значних розбіжностей у судженнях щодо існування, ймовірно, першої в Ольвії хронологічної ери, яка була копією мілетської ери. Вона передбачала, що міськими епонімами були представники й вищого аристократичного культового об'єднання – айсимнети мольпів²⁷. Зокрема, існування цієї ери підтверджується згадкою про рік айсимнета мольпів Діонісодора Лінеєва з посвяти *IOlb* 58: «[kv]ι [vι] κΒ λέζΒββλ {C} Α όι ι ωλη Γ[Β]ι brήιωη έ ι Γηνπ[Βv]Βόξv Ъv Λ ελθiv kvι [ώλ bιβπκλώλ]βvo...», тобто «Мольпи мене присвятили Аполлону Дельфінію за Діонісодора, сина Лінея, айсимнета мольпів...». Відомі кілька суттєво фрагментованих написів класичної Ольвії, в яких, імовірно, також згадана ольвійська ера мольпів²⁸. Початок ведення такої ери в Ольвії ми можемо визначити лише як *terminus post quem* 525 р. до Р. Х. згідно з початком аналогічної ери в Мілеті²⁹. Але, на відміну від Мілета³⁰, про синхронізацію цієї ольвійської ери не йдеться, оскільки інформація про неї фрагментарна.

Першим монетним випуском Ольвії Понтійської, який, безперечно, містить епонімну дату в монетному полі, стала серія литих монет «Афіна-колесо» з легендою ΔΠΝΠΑΥΣΑ. Наявність епонімної дати підтверджує прийменник έ ι. Цей факт широко відомий. Інтерпретацію легенди як епонімної дати запропоновано, зокрема, Ю. Г. Виноградовим³¹. Інтерпретація наступного варіанта легенди ΠΑΥΣ як такої, що вже не має епонімного характеру, також запропонована Ю. Г. Виноградовим. Один із варіантів інтерпретації монети з легендою ΔΠΝΚпередбачає епонімний прийменник та ім'я, що починалося на Κ, тобто «έ ι Κ». На жаль, сучасні знахідки таких монет відсутні. На нашу думку, ми маємо справу зі звичайними особливостями ливарної технології, відповідно, треба вилучити таку монету із наукового обігу. Наступні монетні серії V ст. до Р. Х., відповідно ΑΡΗΥΟ ΑΡΗΥ ΑΡΥΟ, ჯТ, ΔΜΝΜΚΟ, хоча і згадують історичних осіб, ймовірно, геродотівських Оріка (Ὅξιθvo ≡ Αξηρνδ) та Тімна (ΣύκλΒω≡ζύ (κλΒω))³², і, як варіант, скіфа Емінака, на нашу думку, не є епонімною датою, оскільки це

²⁶ Дослідження з історичної хронології Ольвії перших століть не входить у межі нашого завдання.

²⁷ Мольпи, дослівно «співаки», належали до аристократичного об'єднання. На чолі цього об'єднання стояв айсимнет мольпів. Розгорнуту інформацію див.: Яйленко 2017.

²⁸ Яйленко 2017.

²⁹ Дивись перелік *Miletos* 103 епонімних стефанефорів – айсимнетів мольпів Мілету.

³⁰ Синхронізація мілетського літочислення базується на відомих фактах виконання епонімії Олександром Македонським, Мітрідатом VI Євпатором тощо. Наприклад, див.: Николаев 2014: 21.

³¹ Виноградов 1989: 92.

³² Ismagil 2001; Николаев 2022.

багаторічні емісії³³. У цьому сенсі нам складно надати позитивну оцінку «приблизній хронологічній схемі айсимнетів-епонімів», що її запропонував відомий московський епіграфіст В. П. Яйленко³⁴. По суті, ця схема становить формальну еkleктичну побудову, оскільки враховує абсолютно всі відомі з монетних легенд імена, зокрема АР҃УО, ЖТ, ΔΜΝΗΑΚΟ, Κ, та суттєво фрагментарного лапідарного архіву відповідного періоду.

Близько 394–388 р. до Р. Х. в Ольвії внаслідок загострення кланової олігархічної боротьби з політичного Олімпу зникла родина Мольпагорів, яка орієнтувалась, імовірно, на мілетську аристократію³⁵. До влади прийшли Діонісії та Леократиди-Евресибиади-Леопрепиди, які, очевидно, мали контакти зі скіфською верхівкою³⁶. Ця подія ознаменувалася початком нової хронологічної ери в Ольвії – епонімного літочислення за жерцями храму Аполлона Дельфінія³⁷. Втім, слід вказати на наявність осібної монетної серії, яку складно віднести чи то до ери айсимнетів мольпів, чи то до ери жерців Аполлона Дельфінія. Мова йде про рідкісні срібні монетки «букраній-тірс» з етніконом О-Λ-Β (або О-Λ) та легендою Σ (або Σ-Σ)³⁸. Так, на сьогодні існують альтернативні варіанти їхнього датування: чи то 430–420 рр. до Р. Х.³⁹, чи то 425–400 рр. до Р. Х.⁴⁰, чи то 410–400 рр. до Р. Х.⁴¹ (тобто за літочисленням айсимнетів мольпів), чи то кінцем 380-х рр. до Р. Х.⁴² (тобто за літочисленням за жерцями Аполлона Дельфінія). Щодо можливої просопографічної інтерпретації легенди Т, маємо такі, втім суто гіпотетичні, міркування. Отже, до такого, що розглядається, історичного періоду належить фрагментований декрет *SEG* 31:701 близько 425–375 рр. до Р. Х.⁴³, який, найімовірніше (за статистичною реконструкцією), надає почесні іноземним особам на ім'я Тимесилей (Σηκεβί Βου) та Феопроп (Ἰβό ζυ νο). Дуже висока якість виконання цієї пам'ятки свідчить про неординарний статус пошанованих осіб. Відповідно, за аналогією із лапідарними пам'ятками:

– декретом *IOIb* 27⁺, посвятою *IOIb* 74 та карбуванням срібної серії, мабуть, неофіційним представником Мітрідата VI Євпатора в Ольвії, Стефана Олександрова зі Смірни⁴⁴,

³³ Достатньо виразна трансформація легенди ΑΡΙΧΟ (Нечитайло 2000: №№ 58–65) в ΑΡΧΟ (Нечитайло 2000: № 66), яка, ймовірно, свідчить про вичерпання сенсу відображення імені особи Оріка та переходу, очевидно, до позначки архонта.

³⁴ Яйленко 2017: 93.

³⁵ Деякими дослідниками ця подія достатньо обґрунтовано визначається як повалення тиранії. Див.: Виноградов 1989.

³⁶ Ніколаєв 2022: 197, 199.

³⁷ Ніколаєв 2022: 99, 199.

³⁸ Анохин 2011: №№ 181, 182.

³⁹ Нечитайло 2000: № 74.

⁴⁰ Станиславский 2003: № 79.

⁴¹ Анохин 2011: № 182.

⁴² Карышковский 1988: 55.

⁴³ Ми погоджуємося з датуванням цього декрету, що його пропонує В. П. Яйленко. Див.: *SEG* 47:1180.

⁴⁴ Николаев 2014: 233–236.

– декретами *IOlb 24*, *IPE I² 30* на честь родоських торговців та підприємців – Агесікла (?) та Гелланіка, та, на думку В. О. Анохіна⁴⁵, їхніми можливими монетними емісіями. Пропонуємо гіпотезу про те, що емітентом серії «букраній-тірс» з літерою Т може бути Тимесилей⁴⁶, згадуваний у декреті *SEG 31:701*. Що стосується попередньої історичної інтерпретації подвійної легенди Σ - Σ , не виключаємо, що вона є позначкою як Тимесилея, так і іншої особи, яка згадується в декреті *SEG 31:701*, – Феопропа (ἸΒό ζν νο=ΣΒό ζν νο (?)). Відповідно, згідно з пропонованою гіпотезою, легенди Σ або Σ - Σ – не епонімні дати, хоча, ймовірно, емісія цього срібла була однорічною.

Повертаємось до розгляду хронологічної ери, яка, згідно з найновішими гіпотезами⁴⁷, була запроваджена в Ольвії, ймовірно, близько 394–388 рр. до Р. Х. Ця ера охоплює майже 300 років та завершилася у 94–88 рр. до Р. Х. На відміну від багатьох античних держав ольвійському полісу дійсно *пощастило*⁴⁸ в тому сенсі, що до нашого часу дійшов каталог *IPE I² 201* жерців Аполлона Дельфінія – епонімів Ольвії. До того ж, цей каталог удалося синхронізувати, тобто прив'язати до абсолютного літочислення. Каталог фрагментований та фактично становить особні переліки епонімів Ольвії 357–290 рр. до Р. Х., 226–185 рр. до Р. Х. та 110–94 рр. до Р. Х. (імена багатьох епонімів значною мірою пошкоджені). Втім, ми навчилися виконувати приблизні хронологічні дослідження навіть у лакунах цього каталогу завдяки фундаментальній (матричній) математичній моделі каталогу, основному закону генеалогії тощо⁴⁹. Отже, *досягнення мети цієї статті передбачає пошук у монетних легендах позначок саме епонімів із каталогу IPE I² 201*. Дійсно, звертаючись до численних легенд серії «Деметра – емблема синопського типу» (рис. 1), початок емісії якої синхронний з початком нової хронологічної ери, знаходимо яскраві збіги. Більшість цих збігів нами вже була досліджена раніше⁵⁰. Більше того, ми також з'ясували, що ці легенди не мали епонімного характеру, оскільки поряд зі збігами з іменами епонімів наявні й інші скорочення імен; також відомі складені із двох фрагментів легенди, наприклад,

⁴⁵ Покликаємося на гіпотезу В. О. Анохіна про ймовірну наявність в Ольвії кінця III–першої чверті II ст. до Р. Х. монет родоських торговців та підприємців, а саме Агесікла (?), сина Агесандрова (декрет *IOlb 24*), та Гелланіка (декрет *IPE I² 30*). Див.: Анохин 1989: 46.

⁴⁶ Поділяємо думку Ю. Г. Виноградова про ймовірні родинні стосунки між ольвійськими Мольпагорами та Тимесилеєм (Николаев 2014: 115); згідно з цією гіпотезою такі монети належать до ери айсимнетів мольпів.

⁴⁷ Дослідження з історичної хронології Ольвії Понтійської тривають, зокрема, з'являються нові гіпотези щодо початку та завершення періоду ведення каталогу епонімів *IPE I² 201*. Так, за аналогією з каталогами Мілета та, ймовірно, Афін нами була обґрунтована наявність в цьому документі, очевидно, року Ββ[βη ΒδοΜηζζβΒδϵο] → 97/96 рр. до Р. Х., що відповідає ювілейному, 200-му року понтійської ери. Див.: Николаев 2022: 16. Перехід на понтійську еру в 97/96 рр. до Р. Х. не відбувся, очевидно, ольвіополіти мали на меті завершити ведення свого календаря у його трьохсотлітній ювілей, тобто у проміжку 94–88 рр. до Р. Х. (обґрунтування цих років тут не наводиться). Згідно з такою гіпотезою ведення каталогу *IPE I² 201* розпочалося у 394–388 рр. до Р. Х.

⁴⁸ Ольвія в перекладі з давньогрецької означає «щаслива».

⁴⁹ Николаев 2014: 94–96.

⁵⁰ Николаев 2022.

ΔΗΔΤ ΔΤΠΡ тощо. Стосовно інтерпретації ретроградної легенди ΔΗΔΤ⁵¹, то ми вводимо до наукового обігу монету вказаного типу, яка має два ретроградних скорочення: над дельфіном – літери ΔΤ, а під дельфіном – літери ΔΗ(Ω?) (рис. 1). Не викликає сумнівів, що ці легенди становлять різновид легенди ΔΗΔΤ. При цьому різьбяр, імовірно, вирізавши достатньо великого розміру літери ΔΗ додав до них ще одну літеру, очевидно Ω⁵². Вільного місця не залишилося, відповідно, майстер помістив такі, що залишилися, літери ΔΤ над дельфіном. Це свідчить, безумовно, про те, що легенда ΔΗΔΤ – аббревіатура, яка приховує два імені. Водночас відсутні будь-які підстави вважати одне з цих скорочень епонімною позначкою. Це підтверджується наявністю рівного статусу двох осіб, що приховані у легенді ΔΗΔΤ, а також нелогічністю додавати епонімну дату на один випуск при тому, що інші монети серії не мають такої дати, як ми вже довели раніше.

Рис. 1. Різновид складної легенди ΔΗΔΤ у варіанті ΔΗ(Ω?) та ΔΤ. Приватна колекція.

Утім, складність процесу побудови легенд, їхню залежність, зокрема, від сімейних традицій, ілюструють монети з легендами ΔΤΠΡ, ΠΕ (IV ст. до Р. Х.) та ΠΡΩΣΖΡ (III ст. до Р. Х.), які, згідно з нашою інтерпретацією, належать виключно ольвійському роду Протогенів і позначають ім'я та по батькові, відповідно, епоніма 340 р. до Р. Х. на ім'я ΔϋΒωξνοΠξωΒνγέλντο, епоніма 324 р. до Р. Х. на ім'я ΠξωΒνγέλεο ΔϋΒωξντ та епоніма близько 255 р. до Р. Х. а також евергета (декрет *IPE I*² 32) на ім'я ΠξωΒνγέλεο Ἦξνβῶλβο.

Що стосується серії срібних статерів, то для досягнення мети нашого дослідження становить цікавість монета⁵³, яка одночасно містить дві монограми: **Ϝ** та **Ϙ**. Процес подолання альтернативних варіантів та сучасну інтерпретацію цих монограм наведено в нашій монографії⁵⁴. Монограма **Ϝ**, ймовірно, належить батькові епоніма 309 р. до Р. Х. на ім'я Ἀζήλβηνο Πνι πμέλντ, а монограма **Ϙ** – епоніма 333 р. до Р. Х. на ім'я ζξβ βπΒάβο Ἀξίβῶλβο із впливового роду

⁵¹ Анохин 2011: № 202.

⁵² Давньогрецькі імена, що починаються на ΔΗΩ, відомі (за умови, що ми правильно прочитали останню літеру). Втім, не будемо наводити ці імена, бо нас не цікавить формальна ономастична реконструкція, оскільки вона позбавлена історичного контексту.

⁵³ Анохин 2011: № 277 (325–320 рр. до Р. Х.); Нечитайло 2005: № 179 (360–320 рр. до Р. Х.).

⁵⁴ На відміну від тлумачень П. О. Каришковського невідомим в Ольвії ім'ям, що починається на Πνξ[...]. Ніколаєв 2022: 63.

Аристократидів; Поликсени й Аристократида належали до єдиного клану⁵⁵. Відсутність двох монограм на інших монетах серії не дає змоги вважати монограму **Ϝ** позначкою епонімної дати. Скоріш за все, у цьому випадку ми маємо свідчення про об'єднання двох осіб та/або їхніх коштів.

Привертає увагу, що порівняно з іншими емісіями переважна більшість срібних статерів мають позначки магистратів, які збігаються з іменами епонімів⁵⁶. Ця обставина, на нашу думку, пояснюється тим, що до функцій магистрата входило, ймовірно, фінансування емісії, яке у разі випуску срібних (та/або золотих) монет потребувало великих коштів та, відповідно, проводилося заможною вищою елітою, більшість якої обіймала посаду епоніма.

Сучасний стан класифікації так званої «обольної серії» з трьох номіналів другої половини IV ст. до Р. Х. викладено у статті Є. Колесниченка⁵⁷. Для нашого дослідження вкрай важливе те, що автором наведено уточнені графічні зображення монограм та інших графічних символів (горит, зірка, півмісяць) на цій серії. Втім, ми стикаємося лише з кількома випадками наявності двох монограм⁵⁸, зокрема, на молодших номіналах серії. Деяким із цих монограм ми надали порівняно надійну та безальтернативну інтерпретацію іменами реальних історичних осіб-магістратів: **Ϝ** – магистрат Δύξήκωλ Σηκεβήζάντ, який був епонімом у 328 р. до Р. Х., та **Ϝ** – магистрат Γηῆβέεο Έββήβντ, що виконував функції епоніма у 325 р. до Р. Х.⁵⁹.

Отже, ми приходимо до попереднього висновку, що у IV ст. до Р. Х. ольвійські монетні серії не мали будь-яких позначок епонімної дати. Цей висновок підтверджують і відповідні матеріали В. О. Анохіна⁶⁰.

Ольвійські «борисфени», котрі, як ми встановили раніше, карбувалися з 330 до 218–216 рр. до Р. Х. зі значними перервами⁶¹, не стали об'єктом нашого дослідження в цій статті. Раніше за допомогою синхронізованого епонімного каталогу IPE I² 201 нами було подолано альтернативу П. О. Карышковського⁶² про епонімний/магістратський характер диферентів. Також переведена у статус реального історичного факту гіпотеза В. О. Анохіна⁶³ про те, що диференти на «борисфенах» не мали епонімного характеру; втім, майже 60% диферентів на

⁵⁵ Ніколаєв 2022: 62–63.

⁵⁶ Винятки становлять лише монограма **Ϝ** та скорочення ΜΟΥΥ, які, втім, позначають історичних осіб, що були батьками епонімів 309 та 300 рр. до Р. Х., відповідно Αζήλβηγο Πνι τμέλντ та ΑζελόΒαξνο Μόβρντ.

⁵⁷ Колесниченко 2021: 45–58.

⁵⁸ Анохин 2011: №№ 266, 267.

⁵⁹ Хронологія «обольної» серії – предмет нашого подальшого особливого дослідження; наразі відсутній сенс надання відповідних гіпотез.

⁶⁰ Анохин 1989: 36–38.

⁶¹ Ніколаєв 2022.

⁶² Карышковский 1968.

⁶³ У В. О. Анохіна склалося враження про повну тотожність в організації випуску «борисфенів» порівняно із попередніми монетами з Деметрою, за винятком того, що ніякого зв'язку із храмами не простежувалося. Відповідно, дослідник підтвердив своє тлумачення написів та монограм як імен приватних осіб, що фінансували випуски. Див.: Анохин 1989: 40.

«борисфенах» позначають магистратів, які у суміжні роки обіймали епонімну посаду⁶⁴. Інші позначки на «борисфенах», окрім диферентів, відсутні.

Далі розглянемо на предмет наявності епонімного датування монетні серії, які карбувалися у проміжках між карбуванням груп «борисфенів». Зокрема, звертаємо увагу на те, що в монографії В. О. Анохіна⁶⁵ декілька разів згадуються окремі літери та монограми серій: ОН ΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΝ ΒΣΕ як такі, що позначають епонімів.

Насамперед, становить цікавість серія ОН ΔΠΣΑ з монограмою **Ι** та її перевернутим варіантом **∩**⁶⁶. Зауважимо, хронологія серії ОН ΔΠΣΑ у різних дослідників значно різниться (див. нижче). Наше дослідження буде спиратися на такий інструмент хронологічних досліджень, як родове успадкування монограм⁶⁷. Так, по-перше, ця монограма також присутня як диферент на «борисфенах» №№ 28, 29, що відкривають карбування IV групи орієнтовно 282–270 рр. до Р. Х⁶⁸. Монограма **Ι** (**∩**) на «борисфенах» №№ 28, 29 раніше набула альтернативного просопографічного тлумачення іменами історичних осіб-дедикантів посвяти *IOlb* 72 колегії ситонів, але про перебування на епонімній посаді цих осіб відомості відсутні⁶⁹. Отже, пропонуємо гіпотезу про те, що емісія ОНΔΠΣΑ – синхронна або передуює на один-два роки початкові карбування «борисфенів» IV групи на підставі збігу монограм **Ι**, **∩** з диферентами №№ 28, 29, тобто, близько⁷⁰ 282–270 рр. до Р. Х. У такому разі датування серії ОНΔΠΣΑ майже збігається з датуванням її В. О. Анохіним (290–270 рр. до Р. Х.⁷¹ або 270–260 рр. до Р. Х.⁷²). Як ми вже з'ясували раніше, монограми на «борисфенах» не мали епонімного характеру, відповідно, відсутні підстави вважати, що аналогічні монограми на монетах ОНΔΠΣΑ мають епонімний характер. Підтверджує наше датування серії ОН ΔΠΣΑ унікальний екземпляр⁷³ зі скороченням ΠΗ. Очевидно, тій же особі належить і скорочення ΠΗΛ на срібній монеті⁷⁴. Ця особа, ймовірно, також згадана в агораномному клеймі Σωκξάβεο, Πνι π[...], η[...] орієнтовно першої чверті III ст. до Р. Х⁷⁵. На нашу

⁶⁴ Ніколаєв 2022.

⁶⁵ Анохин 1989: 42, 43, 49.

⁶⁶ Анохин 2011: № 404.

⁶⁷ Николаев 2022.

⁶⁸ Ніколаєв 2022: 93. До однієї серії з монетами ОНΔΠΣΑ також належить монета з легендою *ἸΡ Α*, яка датується близько 280–270 рр. до Р. Х. завдяки порівняно надійному просопографічному тлумаченню ім'ям *Ἰξ ββύβκβο* – батька головного ситона *Ἰβν θηί ο Ἰ ξββπβκβ* з посвяти *IOlb* 72. Див.: Ніколаєв 2022: 99.

⁶⁹ Ніколаєв 2022: 93.

⁷⁰ Чи належать серія ОНΔΠΣΑ та «борисфени» №№ 28 29 до суміжних років, чи карбувалися в один рік, – довести неможливо.

⁷¹ Цей хронологічний діапазон у монографії Н. О. Фролової та М. Г. Абрамзона (Фролова, Абрамзон 2005: 21) вказаний як такий, що був запропонований В. О. Анохіним (Анохин 1989: 109). Втім, нам не вдалося знайти підтвердження цього діапазону в монографії дослідника.

⁷² Анохин 2011: № 404.

⁷³ Алексеев 2003: 37.

⁷⁴ Анохин 2011: № 399 (280–270 рр. до Р. Х.).

⁷⁵ Ніколаєв 2022: 57.

думку, це скорочення становить спрощене родове успадкування скорочення ПНАНз «обольної» серії IV ст. до Р. Х.⁷⁶.

Але питання не вичерпане; родове успадкування монограми **Γ** присутнє також і на монетах серії ПΔΔ. Ця серія В. О. Анохіним⁷⁷ віднесена до 230–220 рр. до Р. Х., а Н. О. Фроловою та М. Г. Абрамзоном⁷⁸ – до 240–230 рр. до Р. Х., В. В. Нечитайлом⁷⁹ – до 250–240 рр. до Р. Х., тобто розбіжність датування порівняно невелика. Для нашого дослідження важливо, що монетні серії ОНАПΣΑ (разом із «борисфенами» №№ 28, 29) та ПΔΔ з монограмою **Γ** хронологічно різняться приблизно на 50–60 років, тобто через одне покоління, що підтверджує факт родового успадкування монограми. Відповідно, ми не приймаємо альтернативне датування серії ОНАПΣΑ П. О. Каришковським⁸⁰ та Н. О. Фроловою а також М. Г. Абрамзоном⁸¹ як початок останньої чверті III ст. до Р. Х. та погоджуємося з датуванням В. О. Анохіна (див. вище). *Монограма **Γ** на монетах серії ПΔΔ як родове успадкування аналогічного диферента на «борисфенах №№ 28, 29 та серії ОН ΔПΣΑ не становить епонімну дату. Ми стверджуємо це на підставі фрагмента другого стовця епонімного каталогу Ольвії IPE I² 201, який повністю охоплює останню чверть III ст. до Р. Х. та не утримує жодного імені, яке можливо ототожнити з цією монограмою.*

З урахуванням отриманої дати емісії ОНАПΣΑ – близько до 282–270 рр. до Р. Х., немає підстав підтримувати гіпотезу П. О. Каришковського⁸² про те, що для подолання фінансової кризи ольвіополіти вимушені були звернутися до авторитету (та й храмових скарбів) колегії Семи. Адже саме в цей період протягом 37 років продовжувалася емісія середніх груп «борисфенів» сталої ваги. Треба зазначити, що В. О. Анохін⁸³ також не підтримував згадану вище гіпотезу П. О. Каришковського.

Перед початком розгляду серії ΣΩΜΟΗ відзначимо порівняно вузький хронологічний проміжок, у який дослідники поміщають цю серію: 240–230 рр. до Р. Х.⁸⁴, 240–220 рр. до Р. Х.⁸⁵, 240–230 рр. до Р. Х.⁸⁶, 250–225 рр. до Р. Х.⁸⁷. Каталог І. М. Станіславського⁸⁸ додає до літер Γ або Μ, або Ζ, що відомі на серії ΣΩΜΟΗ

⁷⁶ Ніколаєв 2022: 57.

⁷⁷ Анохин 2011: №№ 434–438.

⁷⁸ Фролова, Абрамзон 2005: 137–139.

⁷⁹ Нечитайло 2000: №№ 389–395.

⁸⁰ Каришковский 1988: 92. Там само П. О. Каришковським на ґрунті дослідження надкарбувань встановлено, що серія ОНАПΣΑ передє серії ПΔΔ.

⁸¹ Фролова, Абрамзон 2005: 139–140.

⁸² Карышковский 1989: 90.

⁸³ Анохин 1989: 42.

⁸⁴ Анохин 2011: 74 (№№ 428–431).

⁸⁵ Нечитайло 2000: №№ 411–414.

⁸⁶ Фролова, Абрамзон 2005: №№ 1145–1151, 1485–1506.

⁸⁷ Станиславский 2003: 71 (№№ 309–314).

⁸⁸ Станиславский 2003: №№ 313–314.

ще й монограму \uparrow . Зовні ця монограма становить спрощення диферента $\uparrow\downarrow$ на «борисфені» № 74, який ми датуємо близько 248–236 рр. до Р. Х. Очевидно, спрощення відбулося внаслідок недостатнього вільного простору для розміщення повної монограми в монетному полі. На користь ототожнення монограми зі спрощеним варіантом диферента з «борисфена» № 74 свідчить, ймовірно, його хронологічна близькість до диферента № 78 НОМ(246–234 рр. до Р. Х.), який, як *варіант*, ототожнюється з ретроградним написанням початкових літер імені ΜΟΗ ⁸⁹. У свою чергу літери ΜΟΗ – складник легенди $\Sigma\Omega\text{ΜΟΙ}$. Ми не маємо інформації про історичних осіб, котрі приховані за легендою $\Sigma\Omega\text{ΜΟΙ}$ та в додаткових літерах Γ , M , Z чи монограмі \uparrow . Втім, з урахуванням мети нашої статті пригадаємо зауваження В. О. Анохіна⁹⁰ стосовно того, що коли припустити, що дехто $\Sigma\Omega\text{ΜΟΙ}$ випускав упродовж декількох років монети, помічені епонімами Γ , M , Z (або в монограмі \uparrow), то залишиться без відповіді запитання: чому саме його монети потребували датування іменами епонімів.

Переходимо до дослідження монетної серії ВΣΕ, окремі екземпляри якої вміщують літери та монограми: ΓH або Γ , або A , або Z , або Y , або $\uparrow\downarrow$.

Розглянемо насамперед сучасний стан хронологічних досліджень емісії ВΣΕ. Так, О. М. Зограф⁹¹ з урахуванням збігу технології виготовлення вважав, що «борисфени» були замінені в обігу монетами серії ВΣΕ, і сталася ця подія протягом останніх двох десятиліть III ст. до Р. Х. Покликання О. М. Зографа під час обґрунтування дати на подібність афінським тетрадрахмам «нового стилю» деяких рис Афіні із монетами ВΣΕ переборено П. О. Карышковським⁹², який з урахуванням уточненої дати випуску афінських тетрадрахм вважав час початку емісії ВΣΕ не раніше другого десятиліття II ст. до Р. Х. Дату емісії ВΣΕ Н. О. Фролова та М. Г. Абрамзон⁹³ відносять до кінця III – початку II ст. до Р. Х. В. О. Анохін⁹⁴ відмітив, що місце монет ВΣΕ визначається недостатньо надійно; він датував цю серію близько 180–170 рр. до Р. Х. Звертаємо увагу на зауваження В. О. Анохіна⁹⁵ стосовно того, що *додаткові літери притаманні монетам ранніх випусків*. Датування монетної серії ВΣΕ 180–150 рр. до Р. Х., що його пропонував В. В. Нечитайло⁹⁶, суттєво відрізняється шириною хронологічного діапазону від датувань, що визначалися іншими дослідниками. Що більше, В. В. Нечитайло, на нашу думку, бездоказово розміщував серію ВΣΕ після монет $\text{ΒΑΔΙ}\uparrow\downarrow$. Зазначимо, І. М. Станіславський⁹⁷ відносив монети ВΣΕ до 200–175 рр. до Р. Х. Наше завдання з

⁸⁹ Ніколаєв 2022: 109.

⁹⁰ Анохин 1989: 44.

⁹¹ Зограф 1951: 133.

⁹² Карышковский 1988: 97.

⁹³ Фролова, Абрамзон 2005: №№ 1644–1869.

⁹⁴ Анохин 1989: 42; 2011: №№ 480–492.

⁹⁵ Анохін 1989: 48.

⁹⁶ Нечитайло 2000: 61.

⁹⁷ Станиславский 2003: №№ 367–375.

уточнення хронології серії ВΣΕ складається з пошуку кореляції поміж літерами і монограмою, що присутні як додаткові легенди на монетах ВΣΕ, та епонімним каталогом *IPE I² 201*. Теоретична база для такого дослідження нами вже була обґрунтована раніше та полягає в застосуванні зауваження О. М. Зографа про те, що посада монетного магістрата хронологічно близька до посади епоніма. Отже, розглянемо послідовно наявні монограму та додаткові літери на монетах серії ВΣΔ:

Α – монограма становить родове успадкування й раніше траплялася на диферентах «борисфенів» № 57 та № 82⁹⁸. Насамперед нагадаємо читачеві про інтерпретацію диферентів, які наслідує монограма Α. Отже, «борисфен» з диферентом № 57 ми пов'язуємо з реальною історичною особою на ім'я Πβλββθιηο βνῦ Ββνο. Цей Пантакл, очевидно, був не тільки магістратом, а й епонімом, оскільки він – батько епонімів 211 та 222 рр. до Р. Х., відповідно, Ἰθέβηνο Πβλββθιένπο та Κι Βοκβξνῦνο Πβλββθι ένπο⁹⁹. Що більше, ця історична особа мала повне ім'я Πβλββθι ηο Κι Βκβξό βνλ та була дедикантом посвяти *IPE I² 188*.

Відповідно, наступний диферент № 82 на «борисфені» також розглядаємо як родове успадкування диферента № 57 та пов'язуємо його з реальною історичною особою на ім'я Πβλββθι ηο ΛβωΒάββλνο, який був епонімом Ольвії у 213 р. до Р. Х. й вихідцем із розгалуженого роду Пантаклів-Клеомбротів. Додатковим підтвердженням правильності просопографічного тлумачення цього диференту виступає його спрощений варіант – диферент № 83¹⁰⁰.

Рис. 2. Монета серії ВΣΔ з монограмою Α магістрата Пантакла Клеомбротова, який був епонімом у 195 р. до Р. Х. Приватна колекція.

Отримані матеріали забезпечують підстави для висунення гіпотези про ототожнення монограми Α на монеті ВΣΕ як родового успадкування диферентів №№ 57, 82→83. Успадкування пов'язується з історичною особою на ім'я Πβλββθιηο Κι Βκβξό βνλ, що був епонімом Ольвії у 195 р. до Р. Х. Зазначимо, що відсутні будь-які якісні відмінності диферентів №№ 57, 82→83, які є позначками

⁹⁸ Карышковский 1988: 81; Николаев 2022.

⁹⁹ До речі, магістрат срібної емісії ΚΛΔ та стінобудівельник (див. напис *IPE I² 180*) з роду Пантаклів-Клеомбротів. Див.: Николаев 2014.

¹⁰⁰ Николаев 2014: 221; Николаев 2022.

магістратів, від аналогічної монограми на монеті ВΣΕ. Відповідно, відсутні будь-які підстави, за В. О. Анохіним, вважати аналогічну монограму **Α** на монеті ВΣΕ епонімною датою. Також треба зазначити, що не існує будь-яких альтернативних варіантів оприлюднених вище просопографічних (історичних) інтерпретацій диферентів № 57, 82→83 та монограми **Α**. Відповідно, отриманий матеріал дає підстави для висновку, що хронологічний діапазон, у якому потрібно виконувати просопографічну інтерпретацію легенд ΓН, Γ, Α, Ζ, Υ, **Α** на монетах серії ВΣΕ, «тяжіє» до раннього II ст. до Р. Х.

Осібного коментаря заслуговує помилкова у хронологічному сенсі гіпотеза В. О. Анохіна¹⁰¹ щодо сприйняття легенди **Α** як епонімної дати, приналежній жерцю-епонімові Плейстархові з декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена. Дослідник помиляється майже на 50 років¹⁰². Жерцю-епонімові Плейстархові належать послідовно спрощувані упродовж року диференти на «борисфенах» №№ 62→63→64 (**Λ**→**Λ**→**Λ**) близько середини III ст. до Р. Х.¹⁰³.

ΓН – отриманий вище хронологічний та просопографічний матеріал підтверджується аналізом скорочення ΓН. На нашу думку, це скорочення – родове успадкування аналогічних скорочень ΓН, що їх зафіксовано на диферентах «борисфенів» №№ 36, 42 та які отримали достатньо надійну інтерпретацію реальними історичними особами – вихідцями зі знаменитого роду Діонісіїв¹⁰⁴. У свою чергу, диференти на «борисфенах №№ 36, 42 становлять спрощене родове успадкування легенд ΓНОта ΓНОΝ, які присутні на монетах IV ст. до Р. Х. і які також здобули порівняно надійне просопографічне тлумачення¹⁰⁵. З урахуванням викладеного матеріалу скорочення ΓН, найімовірніше, належить магістратові на ім'я Γηλύβηνο Ἀγξόβητ з роду Діонісіїв, що був епонімом 200 р. до Р. Х. Зауважимо, що в межах збереженого фрагмента епонімного каталогу *IPE* I² 201 присутні ще дві особи, які мають ім'я Γηλύβηνο¹⁰⁶, але вони не належать до роду Діонісіїв.

Г. – ця літера, на жаль, має нездоланне (на даний час) альтернативне просопографічне тлумачення. Так, по-перше, з урахуванням традиції спрощення

¹⁰¹ Анохін 1989: 48.

¹⁰² Ніколаєв 2022: 33, 105.

¹⁰³ Диференти №№ 62→63→64 магістрата та жерця-епоніма Плейстарха передують диференту № 65, який належить жерцю-епоніму та магістратові Геродору цілком відповідно до декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена. Додамо, що керуючись чинними на той час хронологічними уявленнями про політичну історію Ольвії, В. О. Анохін також помилково ототожнював скорочення ΠΡΩΣΖΡ, ΠΡΩ із дідом (*sic*) евергета Протогена, відомого з декрету *IPE* I² 32. Див.: Анохін 1989: 49.

¹⁰⁴ Ніколаєв 2022: 95, 98.

¹⁰⁵ Ніколаєв 2022: 46, 95. Диференти ΓН№ 36 та № 42 на «борисфенах» належать, ймовірно, батькові та сину на ім'я Діонісій з роду Діонісіїв (див. декрет *VCH* 1928: 52 орієнтовно 250 р. до Р. Х.). Відповідно, скорочення ΓН – це спрощене наслідування скорочень ΓЮ та ΓЮΝ, які належать, відповідно, магістратові на ім'я Γηλύβηνο Ἀξίβητ, який був епонімом у 355 р. до Р. Х., та батькові епоніма 303 р. до Р. Х. на ім'я Γ η όκει νο Γηλπβίντ.

¹⁰⁶ Γηλύβηνο Βνίβητ – епонім 207 р. до Р. Х., та Γηλύβηνο Όξζν βνύι ντ – епонім 205 р. до Р. Х.

монограм¹⁰⁷ не позбавлена сенсу гіпотеза про те, що легенда Γ становить спрощений графічний варіант легенди ΓНЙ, відповідно, належить епоніму 200 р. до Р. Х. та магістратові на ім'я Γηνλβηνο Ἀγξόβυλ (див. вище). Важливо, що така гіпотеза може бути підтверджена або спростована за допомогою суто нумізматичного аналізу наявності спільних лицьових штемпелів для монет ΓΝга Γ. На жаль, дотепер ми не маємо відповідних матеріалів досліджень. По-друге, наявність крапки біля літери Γ (якщо це не випадковість) дає змогу прийняти низку гіпотез про ототожнення її, наприклад, із магістратом на ім'я Γεκυθῶλ βυῖ ΒΒλο, що був епонімом у 194 р. до Р. Х., або деякими іншими¹⁰⁸.

Z – пропонуємо гіпотезу, що монета з цією легендою ототожнюється з ім'ям Ἦξόβη vo βυῖ ΒΒλο, епоніма 191 р. до Р. Х. та монетного магістрата. Зауважимо, що будь-яких альтернативних варіантів інтерпретації літери Z у хронологічному діапазоні другого стовпця епонімного каталогу *IPE I² 201* (226–185 pp. до Р. Х.) не існує.

Осібного коментаря заслуговує помилкова у хронологічному сенсі гіпотеза В. О. Анохіна¹⁰⁹ щодо сприйняття легенди Z як епонімної дати, що належала жерцю-епоніму Геродорові з декрету *IPE I² 32* на честь Протогена. Дослідник помиляється майже на 50 років¹¹⁰, адже жерцю-епонімові Геродору належить диферент **HP** на «борисфені» № 65 близько середини III ст. до Р. Х.¹¹¹.

A – ймовірно, монета з цією легендою інтерпретується ім'ям ἈξββκίΒωξυο Σ[ηκένυ], епоніма 198 р. до Р. Х. Водночас будь-яких альтернативних варіантів інтерпретації літери A у хронологічному діапазоні другого стовпця епонімного каталогу *IPE I² 201* (226 – 185 pp. до Р. Х.) не існує.

Y – просопографічна інтерпретація даної легенди найскладніша. У межах збереженого фрагмента другого стовпця епонімного каталогу *IPE I² 201* (226 – 185 pp. до Р. Х.) наявний лише епонім 221 р. до Р. Х. – Υβηζήκωλ Νηθεξάβυλ. Рік виконання епонімії цією особою дає змогу виключити її з можливих претендентів на ототожнення. Далі можливі два варіанти інтерпретації. По-перше, літера Y – це традиційна позначка магістрата, який не обіймав епонімну посаду, тобто, вона не виступає знаком епоніма. З аналогічною ситуацією ми стикаємося у майже 40 % диферентів та літер на інших монетних серіях Ольвії, зокрема й «борисфенах». По-друге, літера Y – дійсно позначка магістрата, який був епонімом після 185 р. до Р.

¹⁰⁷ Ніколаєв 2022: 116.

¹⁰⁸ Див. хронологічний діапазон епонімного каталогу *IPE I² 201* від 200 до 185 pp. до Р. Х. Див.: Ніколаєв 2014.

¹⁰⁹ Анохін 1989: 48.

¹¹⁰ Ніколаєв 2022: 33, 105.

¹¹¹ Послідовно спрощувані диференти №№ 62→63→64, що належали магістратові та жерцю-епоніму Плейстарху, передують диференту № 65, який належить магістратові та жерцю-епоніму Геродору цілком відповідно до декрету *IPE I² 32* на честь Протогена. Хронологічно близько до цих диферентів розташована й серія ΠΡΩΣΖΡ, ΠΡΩ, що належить евергету Протогену. Див.: Ніколаєв 2022: 33, 117, 139–140.

Х. (тобто, в межах хронологічної лакуни каталогу). У такому випадку наявність лакуни епонімного каталогу з 184 р. до Р. Х. визначає недостатність хронологічних інструментів дослідження. Залишаємо чинною альтернативну інтерпретацію літери У.

Нами були отримані ймовірні дати перебування на епонімній посаді магістратів чи епонімів, що позначені літерами ГН або Г, або А, або Z, або У, або монограмою **Α**. Зазначимо, більшість із цих ототожнень не утримує альтернативних варіантів та близька до реальних історичних фактів:

ГН– магістрат або епонім 200 р. до Р. Х. ΓηνλβηνοΑγξόβντ з роду Діонісіїв. Скорочення ГН застосовувалося раніше в «борисфенах» №№ 36, 42 як позначка магістрата;

Г – як варіант, спрощене успадкування скорочення ГНмагістрата ΓηνλβηνοΑγξόβντ, що був епонімом 200 р. до Р. Х.;

А – магістрат або епонім 198 р. до Р. Х. ΑξίβκίΒοξνο Σ[ηκέντ?];

Α – магістрат або епонім 195 р. до Р. Х. Πβλββθ ήο Κι Βκβξόβντ. Це скорочення застосовувалося раніше в «борисфенах» як позначка магістрата;

Z – магістрат або епонім 191 р. до Р. Х. Ηξόβη νο βνβ Ββνο;

У – альтернативна інтерпретація, зокрема, внаслідок недостатності хронологічних інструментів дослідження.

Отже, нами отримано хронологічний діапазон 200–191 рр. до Р. Х., у якому концентруються історичні особи, пов'язані з емісією ВΣΕ¹¹². Таким чином, можливо стверджувати, що початок емісії¹¹³ ВΣΕ припадає на рубіж III–II ст. до Р. Х. Відповідно, «борисфени», карбування яких припинилося¹¹⁴ близько 218–216 рр. до Р. Х., були в обігу орієнтовно до 200 р. до Р. Х. До речі, отриманий матеріал дає підстави висунути гіпотезу про те, яка саме мідна монета згадується в декреті IPE I² 76 колегії Семи про скарбницю та тарифи на жертвоприносини. Декрет IPE I² 76 був виданий в останні роки III ст. до Р. Х. (ця гіпотеза П. О. Каришковського знайшла підтвердження¹¹⁵ внаслідок виконання синхронізації епонімного каталогу Ольвії IPE I² 201). У цьому декреті зазначена вартість у мідних монетах жертовних тварин та шкіри. Водночас мова може йти як про «борисфени», які, ймовірно, продовжували перебувати в обігу, так і про монети ВΣΕ. Свого часу О. М. Зограф¹¹⁶ засмутив порівняно великий розмір податку на жертвоприносини, засвідчений цим декретом. Вважаємо, що така обставина пов'язана саме з

¹¹² В. О. Анохін повідомляє, що в ольвійському скарбі 1973 р. разом із монетами старшого номіналу ВΣΔ знаходилися дві срібні монети 200–190 рр. до Р. Х. Див.: Анохін 1989: 48.

¹¹³ Ми не маємо можливості визначити дату завершення емісії ВΣΔ, оскільки більшість монет цієї серії не містить додаткових літер.

¹¹⁴ Ніколаєв 2022: 119.

¹¹⁵ Декрет IPE I² 76 виданий близько 210–207 рр. до Р. Х. Див.: Ніколаєв 2022: 168.

¹¹⁶ Зограф 1951: 130.

максимальним знеціненням «борисфенів», адже *через декілька років після випуску декрету ІРЕ Г² 76 колегії Семи обіг «борисфенів» припинився та розпочалася емісія ВΣΕ.*

Отже, вибірково¹¹⁷ маємо кілька різнорідних монетних емісій III – першої чверті II ст. до Р. Х., написи на реверсі яких побудовані за єдиним принципом, тобто легенди ОНΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟϺΒΣΔ із додатковою літерою чи монограмою або без таких:

- ОН ΔΠΣΑ з додаванням **Ⲁ**, **Ⲃ**, ΠН або без таких;
- ΠΔΔ з додаванням К, або Γ, або **Ⲁ**, або **Ⲃ**, або Ε, або без таких;
- ΣΩΜΟΙ з додаванням Γ, або Μ, або Ζ, або **Ⲁ**;
- ВΣΕ з додаванням ΓϺ або Γ, або Α, або Ζ, або Υ, або **Ⲁ**, або без таких.

Сумісний розгляд цих емісій з емісіями IV ст. до Р. Х., які мають на реверсі символи типу «зірка», «горит», «півмісяць», «тризуб» і які В. О. Анохіним¹¹⁸ вважаються позначками храмів та/або фіасів (з додатковими літерами або без них), дає змогу запропонувати гіпотезу: *у III–II ст. до Р. Х. сталася зміна в організації монетної справи щодо IV ст. до Р. Х.; легенди ОНΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟϺ ΒΣΕ замінили (тобто стали формальним еквівалентом зображень типу «зірка», «горит», «півмісяць», «тризуб»). Іншими словами, міста «храмів та фіасів»¹¹⁹, які вважаються такими, що фінансували емісію, замінила колегія Семи (ОНΔΠΣΑ), а надалі – її об'єднання осіб (ΠΔΔ, ΣΩΜΟϺ ΒΣΕ). Що стосується осіб, які традиційно вважаються монетними магістратами (позначені особливими літерами або монограмами), то їхні функції залишилися. Відповідно, на монетах III–II ст. до Р. Х. серій ОНΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΙ, ΒΣΕ присутні літери та монограми цих осіб аналогічно з монетними серіями IV ст. до Р. Х. із додатковими символами. У підсумку це дає змогу виключити з розгляду численні гіпотези В. О. Анохіна¹²⁰ про наявність епонімних позначок на серіях ОН ΔΠΣΑ, ΠΔΔ, ΣΩΜΟΙ, ΒΣΕ. Усі додаткові літери – це позначки магістратів, утім, згідно з традицією, їх більша частина обіймала епонімну посаду у суміжні роки.*

Сумісний розгляд монетних серій ОНΔΠΣΑ, ΠΔΔ та ΣΩΜΟϺ із серією ΒΣΕ з додатковими знаками або без них також дає змогу стверджувати, що ці серії відображають одні й ті самі особливості організації монетної справи. *Цей висновок дає нагоду остаточно виключити з розгляду гіпотезу, що її пропонували відомі дослідники О. М. Зограф¹²¹, П. О. Каришковський¹²² та В. О. Анохін, про*

¹¹⁷ Ми не розглядаємо інші монетні серії, зокрема такі, що мають три та більше літер або монограм на реверсі, оскільки вони значно складніші для інтерпретації.

¹¹⁸ Анохін 1989: 36.

¹¹⁹ Умовні терміни. Ймовірно, це особи (або організації), що фінансували емісію. Відповідно, функції магістрата полягали в організації монетної справи. Це лише припущення.

¹²⁰ Анохін 1989: 42, 43, 49.

¹²¹ Зограф 1951: 134.

інтерпретацію абрєвіатури ΒΣΔ як пов'язану з посадовою назвою ольвійського або варварського царя¹²³. Зокрема В. О. Анохін¹²⁴ помилявся майже на 50 років, оскільки вважав абрєвіатуру ΒΣΕ як таку, що згадує царя Сайтафарна з декрету на честь Протогена.

Без відповіді залишається важливе питання: в чому полягає причина розміщення на деяких осібних випусках, об'єднаних однією абрєвіатурою, цих магістратських позначок, тоді як на інших вони відсутні? Очевидно, це пов'язано з особливостями організації монетної справи, деталі якої залишаються недоступними для нас.

Завершуючи дану статтю, не можемо не згадати про реальну сенсацію, яка сталася у 2021 р. як в історичній хронології Ольвії, так і в ольвійській нумізматиці, – професором Василем Орликом¹²⁵ була оприлюднена ольвійська монета часів Мітрідата VI Євпатора типу «Аполлон-горит», яка має на аверсі (*sic*) літеру *альфа* із ламаною гастою. *За переконливою інтерпретацією видавця ця літера є позначкою відомого з лапідарних джерел року Аполлона.* Так, ольвійський декрет *IPE I² 35 (= SEG 28:647,2)* на честь амісенського кібернету починається фразою, яка позначає дату декрету: [ἰϜϙωκέλντ Ἄ οἰ τ ωλν]ο Ἰνῦ κΒϚὰ ΠνβῖΒΒϫ Ἀλβμβ[γόξντ]... – «За жрецтва Аполлона, що був після Посидея Анаксагорова...». Пізніше нами були інтерпретовані фрагментарні стрічки суттєво пошкодженого правого стовпця каталогу *IPE I² 201* як такі, що позначають, відповідно, роки Посидея Анаксагорова (Πνβ[ῖΒβνλἈλβμβγόξντ] → 106 р. до Р. Х.) та божества Аполлона (Ἄ οἰ[τ ωλ Γίνο?] → 105 р. до Р. Х.)¹²⁶. Уведена до наукового обігу монета з літерою *альфа* на аверсі разом з її переконливою інтерпретацією видавцем дає змогу істотно підвищити аргументацію щодо обґрунтування відповідного хронологічного репера епонімного каталогу. *Зазначимо, що ця монета, мабуть, єдина, яка мала позначку дати згідно з епонімним каталогом Ольвії IPE I² 201.*

Із 94–88 рр. до Р. Х. Ольвія прийняла літочислення понтійського царства¹²⁷. Переходові на нову еру передувала кількарічна підготовка, особливості якої нами неодноразово висвітлювалися¹²⁸. В ольвійській лапідарній епіграфіці відома пам'ятка, датована 220 р. понтійської ери (78/77 рр. до Р. Х.), – посвята стратега та градоначальника Діогена Тієїва. Проте в нумізматиці Ольвії періоду понтійської ери відсутні монети, які мають позначку дати, на відміну від, наприклад, Херсонесу Таврійського¹²⁹ або Боспору.

¹²² Карышковский 1988: 96.

¹²³ Ніколаєв 2022: 33–34, 165.

¹²⁴ Анохин 1989: 48.

¹²⁵ Орлик 2021.

¹²⁶ Николаев 2014: 17, 100, 239.

¹²⁷ Николаев 2014; Николаев 2022: 250–263.

¹²⁸ Николаев 2022: 250–263.

¹²⁹ Анохин 2011: № 824 (224 р. понтійської ери – 74/73 рр. до Р. Х.); № 825 (225 р. понтійської ери – 73/72 рр. до Р. Х.); № 826 (226 р. понтійської ери – 72 р. до Р. Х.). Випуски від імені царя Мітрідата VI Євпатора.

References

- Anohin, V. A.** (1989). *Monety antichnih gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja* [Coins of ancient cities of the North-Western Black Sea region]. Kyiv. [In Russian].
- Anohin, V. A.** (2011). *Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ja. Katalog.* [Antique coins of the North Black Sea coast. The catalogue]. [in Russian].
- Bickerman, E.** (1968). *Chronology of the ancient world.* N.Y. : Cornell University Press. [In English].
- Ismagil, R.** (2001). *Kto nasledoval Oktamasadu?* [Who succeeded Octamasad?]. *Mezhdunarodnye otnoshenija v bassejne Chernogo morja v drevnosti i v Srednie veka. Materialy IX Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii 25-30 maja 1998 g. Rostov-na-Donu, 32–34.* [in Russian].
- Karyshkovskij, P. O.** (1968). *Ol'vijskie borisfeny* [The Olbian Borysphens]. *Numizmatika i sfragistika* [Numismatics and Sphragistics], 3, 62–85 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O.** (1988). *Monety Ol'vii: ocherk denezhnogo obrashhenija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja v antichnuju jepohu.* [Coins of Olbia: a sketch of the monetary circulation of the North-Western Black Sea Coast in ancient times. Kiev]. [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O.** (2003). *Monetnoe delo i denezhnoe obrashhenie Ol'vii (VI v. do n. je. — IV v. n. je.).* [Coinage and money circulation in Olbia (6th century BC - 4th century AD)]. *Doctor's dissertation theses.* Odessa. [in Russian].
- Kolesnichenko, Ye.** (2021). *Klasyfikatsiia monet Olvii druhoi polovyny IV st. do n. e.* [Classification of the Olbian coins of the second half of the 4th century BC]. *The Ukrainian Numismatic Annual.* V, 45–58 [in Ukrainian].
- Nechitajlo, V. V.** (2000). *Katalog antichnyh monet Ol'vii VI v do n. je. III v. n. je. Pervym ol'vijskim monetam – «assam» 2500 let.* [Catalog of antique coins of Olbia VI century BC III century. AD The first Olbia coins - «Ass» 2500 years old]. [in Russian].
- Nikolaev, N. I.** (2014). *Prosopografija Ol'vii Pontijskoj V v. do n. je. – I v. n. je.* [Prosopography of Olbia Pontika V cent. B.C. – I cent. A. D.]. Kyiv: [In Russian].
- Nikolaiev, M. I.** (2022). *Khronolohiia Pivnichnoho Prychornomia IV–I st. do R. Kh. Vybrani pratsi: monohrafiia.* Izmail. [Chronology of the Northern Black Sea region in the 4th – 1st centuries BC. Selected works]. [In Russian].
- Orlik, V. M.** (2021). *Novyj tip ol'vijskoj mednoj monety vremen Mitridata Eypatora.* [The new type of the Olbian copper coin from the time of Mithridates Eupator] *Stratum plus.* 6, 87–92. [In Russian].

- Stanislavskij, I. M.** (2003). *Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ja VI–I vv. do n. je.* [Ancient coins of the Northern Black Sea region]. Moscow. [In Russian].
- Sherk, R.** (1990). The Eponymous Officials of Greek Cities I. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* 83, 249–288. [In English].
- Surikov, I. E.** (2019). *Sem'ja Femistokla v Magnesii-na-Menandre (maloizvestnyj jepizod istorii grecheskoj tiranii)* [Femistokles family from Magnesia-on-Menander (a little-known episode in the history of Greek tyranny)]. *Vestnik drevnej istorii.* 79, 3, 569–585. [In Russian].
- Zograf, A. N.** (1951). *Antichnye monety* [Antique coins]. Moscow. [In Russian].
- Frolova N. A. & Abramzon, M. G.** (2005). *Monety Ol'vii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja: katalog.* [Coins of Olbia in the collection of the State Historical Museum: catalogue]. Moscow. [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G.** (1989). *Politicheskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n. je.* [The political history of the Olbia policy of the 7th-1st BC.]. Moscow: [In Russian].
- Jajlenko, V. P.** (2017). *Istorija i jepigrafika Ol'vii, Hersonesesa i Bospora v VII v. do n. je. – VII v. n. je.* [A History and Epigraphy of Olbia, Chersonesus and Bosphorus VII Century B.C. — VII Century A.D.]. Sankt-Peterburg: Nestor – istorija. [In Russian].

Скорочення

- BCH** – Bulletin de correspondance hellénique (Paris).
- IOlb** – Надписи Ольвии. М. – Л., 1968.
- IPE I²** – Latishev B. 1916. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae.* Petropolis.
- Miletos** – McCabe, Donald F. *Miletos Inscriptions. Texts and List.* «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia» The Institute for Advanced Study, Princeton (1984). Packard Humanities Institute CD №6, 1991.
- SEG** – Supplementum epigraphicum Graecum.